

A Study on the Contents and Meaning of Composition of "Man-Calligraphy" in Metalworking Art of Seljuk

Sahar Sadeghi^{1*} , *Alireza Taheri*² 

¹PhD student of Islamic Arts, Faculty of Applied Arts, Tabriz University of Islamic Arts, Iran

²Post-doctorate in art history, professor at the Department of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Faculty of Theoretical Sciences and Advanced Art Studies, University of Art, Tehran, Iran

(Received: 13 Feb 2023, Accepted: 21 Jun 2023)

In the Seljuk period, the decorative motifs of metal works reached the peak of prosperity and innovation. Among the motifs, the combination of "Man-calligraphy" as a new development in Islamic art and the Seljuk period considered. The nature of the relief only to create beautiful images and forms can not be, but the designer in the show themes difficulty trying to show the inner meaning by thinking and belief true in societies in those days, taking into account the effects of political, economic and cultural era have had. The nature of these motifs cannot only be the creation of beautiful and decorative images, but the designer has tried to show an inner meaning based on the true thinking and beliefs in the societies of those days, taking into account the political, economic and cultural influences of each era. The question that is raised is: a mix designs "Man-calligraphy" on the metal works Seljuk. What are the themes and meanings? The initial assumption placed more emphasis on the decorativeness of most of these motifs, but with the research and investigation, it was realized that the motifs in addition to the themes inscriptions include prayers, good wishes, advice and coded meanings and underlying belief in witchcraft to meet Bella and repel evil eye, friendship, support and desire to communicate and life products. also have their effect. Muslim artists based on their religious teachings us to understand the concepts and ideas of these people they lead and influence of religion in his art. The aim of this study the roots of the secret and inner meanings fine print "Man-calligraphy" is. This research is descriptive-analytic and data from literature, articles and websites are valid.

Keywords:

Seljuks, metal working, Man-calligraphy, internal concepts.

Introduction:

There was a tribe of Ghaz Turks called Seljuqs who defeated the Ghaznavids and Al Boya and ruled over Trans-Nahr, Greater Khorasan, Iran, Iraq, and parts of Turkey for two centuries (5th and 6th lunar centuries). When the Seljuks conquered Iran, they became very interested in the Iranian language, culture, and art. The official and court language of the Seljuks was Persian. The history of the Seljuks in Iran is considered an outstanding historical period. They built many schools under the influence of their Iranian ministers, and after creating many scientific and literary works, they developed and promoted various arts. In calligraphy, the script in which the Quran was written was still the Kufi script. However, the development of Iranian Kufi script during the Seljuk era reached a special eloquence and created the Iranian style of Kufi script. In the Seljuk period, the art and technique of metalworking achieved special prosperity and development, and there are masterpieces of this art in various museums worldwide. Even among the metal works of this period, regardless of their form, motifs are of special importance. Among the various motifs available on metalwork, inscriptions have a prominent position. These inscriptions are mostly written in the Seljuq period's common script, that is, the Kufi script. One of the reasons for the widespread use of this script is the diversity of the Kufi script and the artists' long-standing familiarity with its visual features. With the support of the Seljuk rulers, calligraphy and copywriting and many combined inscriptions flourished. The famous calligrapher of this era, Najmuddin Abu Bakr Mohammad Rawandi, was from a family of calligraphers. As many emirs, officials, and nobles of Iraq and Khorasan used to send their children to him to learn calligraphy, and since this family was from Kashan, they attributed every good calligraphy to the calligraphers of this city or

Citation: Sadeghi, Sahar; Taheri, Alireza (2023). A Study on the Contents and Meaning of Composition of "Man-Calligraphy" in Metalworking Art of Seljuk, *Journal of Two-Quarterly Journal of Visual Arts Studies*, 1(1-2), 139-146. (in Persian)
DOI: <https://doi.org/10.22111/jart.2023.7813>



*Corresponding Author: Tel: (+98-915)3870863, E-mail: art_modernss@yahoo.com.

their students. The Seljuk period is considered to be the period of evolution and diversity of Kufic lines, and its effects on metalwork can also be seen. Among the types of decorative kufis, round kufis, moshjar, and mureq are the most used in metal works, and complex, mushah, animal, human, and mezhar kufis are rarely used. According to the references that were made to both the art of calligraphy and metalwork, it is possible to point out other subtle and precise points between these two arts in this era; Among these prominent motifs and indicators of metalworks that reached the peak of prosperity and innovation is the combined role of "Man-calligraphy" as a new evolution in Islamic art and the Seljuk period on metal industries. The combined and decorative role of "Man - calligraphy" in the artificial arts of the Seljuk period is a combination of stylized and abstract human heads and bodies in different states and situations, along with the common writing lines of that era, such as Kufi and Naskh lines. Also, at the beginning of the work, the use of a variety of motifs in the combination of words and placing them in a specific form, as obvious ways in the overall structure and sensitivity to the " Man - calligraphy " combinations of calligraphy, have been very effective. It seems that the nature of these motifs cannot be only the creation of beautiful and decorative images. However, the designer, behind the display of external themes, tries to display an inner meaning based on the true thinking and beliefs found in the societies of those days, taking into account the political, economic, and cultural influences. Every era has had. The question that is raised is: What are the themes and meanings of the combined " Man - calligraphy " motifs on the metal works of the Seljuqs? Although in this type of research, there is no fundamental need for a hypothesis, the primary assumption among most historians and historiographers is that most of these motifs are decorative; However, the authors of this research started their research work with doubt in emphasizing and importance of the decorativeness of these motifs and considering the concepts, themes, and beliefs with more emphasis, besides the decorativeness of these motifs. Therefore, identifying and introducing the general themes and meanings of such line drawings that are very close to illustration, and due to their novelty and specificity, it can be said that they have not been repeated throughout history in this way, and also the little attention that has been paid to them in Islamic art researches; They are very important and need to be introduced and even typified in the future. Through the research and investigation, it was realized that these motifs, in addition to the external themes of

the inscriptions, including prayers, good wishes, and advice, have secret meanings and inner beliefs in spells and magic to remove evil and ward off the evil eye, friendship, support, and desire. They have also been related to life for the owner of the work. And these motifs can be considered conceptual and decorative line drawings, and in most of these compositions, the inscriptions are actually for the owner of the work. These themes are divided into two categories: obvious themes and internal (hidden) themes. The meanings that return to the inner world are rooted in religious beliefs and teachings; these lines have been designed and executed with the aim of influencing the life and mood of the owner and the viewer of the work and the reader, and even the listener. The content of these inscriptions often includes common prayer words that are repeated on every dish and with every application. The commonly used prayer words in the examined samples of this course include Barakah, Yemen, Sarwar, Saadah, Al-Dawlah, and Salameh. In metal works, Kufic inscriptions that have the name of the manufacturer, the customer, or the place where the object was made are limited. Most of the objects of this period were made by the casting method, and the dominant technique in decorating their Kufic inscriptions is engraving, hammering, and black enamel. However, embossing and meshing techniques have also rarely been used.

Objective of the study

The main purpose of this research is to identify the themes and meanings of the form and content of "Man - calligraphy" compositions in Seljuk metal industries. Also, one of the goals of this research is to investigate the general and effective themes and meanings of the combined motifs of " Man - calligraphy " on the values and visual quality of the works and to explain and categorize the combined motifs of " Man - calligraphy " according to these themes and meanings.

Method

This research has been purposefully investigated using the historical-descriptive method and using historical documents and documents, observation, museum information, works and remains, and through the library, observation, and sampling methods until the adequacy of the works. The number of reviewed works has been more than 30, and among them, based on the need, explanation, and adequacy of this research, we have included 4 in this article for display and explanation. The method of data analysis is qualitative. First, the data have been discovered as primary observations. Then the patterns have been identified, categorized, coded, and finally interpreted, concluded, and discussed.

بررسی مضامین و معانی نقوش ترکیبی «انسان-خط» در هنر فلزکاری سلجوقی

سحر صادقی^۱، علیرضا طاهری^۲

^۱دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صناعی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران.
^۲فوق دکتری تاریخ هنر، استاد گروه آموزشی تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۳/۳۱)



۱۴۱

صفحات ۱۳۹-۱۴۶ (مقاله پژوهشی) | مطالعات هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر و معماری سیستان و بلوچستان | دوره اول، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

چکیده

در دوره سلجوقیان نقوش تزئینی آثار فلزی به اوج شکوفایی و نوآوری دست می‌یابد. در میان این نقوش، نقش ترکیبی «انسان-خط» به عنوان تحولی نوین در هنر اسلامی و دوره سلجوقی محسوب می‌گردد. ماهیت این نقوش تنها خلق تصاویری زیبا و تزئینی نمی‌تواند باشد، بلکه طراح در پس نمایش مضامین ظاهری، سعی در نمایش یک معنای درونی براساس تفکر و اعتقادات حقیقی واقع در جوامع آن روزگاران با در نظر گرفتن تأثیرات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی هر عصری داشته است. سؤالی که مطرح می‌گردد این است: نقوش ترکیبی «انسان-خط» بر روی آثار فلزی سلجوقیان دارای چه مضامین و معانی هستند؟ فرض اولیه تأکید بیشتری بر تزئینی بودن بیشتر این نقوش داشت اما با تحقیق و بررسی انجام شده این مهم محقق شد که این نقوش علاوه بر مضامین ظاهری کتیبه‌ها شامل دعا، آرزوهای خوب، پند و اندرز T دارای معانی رمزی و اعتقادات درونی به طلسم و جادو برای رفع بلا و دفع چشم‌زخم، دوستی، حمایت و میل به ارتباط و زندگی برای مالک اثر نیز بوده‌اند. هدف از این پژوهش ریشه‌یابی رمز و معانی درونی نقوش ترکیبی «انسان-خط» است. این تحقیق به روش توصیفی-تاریخی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای، مقالات و سایت‌های معتبر می‌باشد.

واژه‌های کلیدی

سلجوقیان، فلزکاری، انسان - خط، مفاهیم درونی.

DOI: <https://doi.org/10.22111/jart.2023.7813>

استناد: صادقی، سحر، طاهری، علیرضا (۱۴۰۲)، بررسی مضامین و معانی نقوش ترکیبی «انسان-خط» در هنر فلزکاری سلجوقی، دو فصلنامه علمی- تخصصی «مطالعات هنرهای تجسمی»، دوره اول، بهار و تابستان، صفحات ۱۳۹-۱۴۶.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۵۳۸۷۳۸۶۳، E-mail: art_modernss@yahoo.com



مضامین و معانی صورت و محتوای ترکیبات «انسان-خط» بر صنایع فلزی سلجوقیان است. همچنین از اهداف این پژوهش می‌توان به بررسی مضامین و معانی کلی و مؤثر نقوش ترکیبی «انسان-خط» بر ارزش‌ها و کیفیت بصری آثار و تبیین و دسته‌بندی نقوش ترکیبی «انسان-خط»، با توجه به این مضامین و معانی پرداخت. سؤالی که در این نوشتار به دنبال پاسخ آن هستیم این است: نقوش ترکیبی «انسان-خط» بر آثار فلزی سلجوقیان دارای چه مضامین و معانی‌ای هستند؟ اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش، شناسایی و معرفی مضامین و معانی کلی این گونه از خط‌نگاره‌هایی که به تصویرسازی بسیار نزدیک شده‌اند و به واسطه نوین بودن و خاص بودنشان همچنین توجه کمی که در پژوهش‌های هنر اسلامی بدان‌ها شده است، بسیار حائز اهمیت بوده و نیاز به معرفی گونه‌شناسی دارند.

یافتند، دوره دوم، عصر تجزیه و فروپاشی دولت ترکمانان است که بازماندگان آل سلجوق در این دوره به دشمنی با یکدیگر پرداخته و زمینه‌ساز سقوط آن شدند. اسلام‌گرایی سلجوقیان و تبعیت آن‌ها از سنی‌مذهبان سبب نزدیک شدن آنان به حاکمان شد. اجازه عبور از قلمرو سامانیان به منزله نقطه آغاز دوستی سلجوقیان با آن‌ها بود. «سلجوق» از این فرصت برای استقرار خود و پیروانش در نزدیک ساحل رود سیحون استفاده کرد و شهر جند (شهری قرون وسطایی در سمت راست بخش‌های جنوبی رود سیر دریا در فرارود بود) را برای خود مرکز قرار داد (حلمی، ۱۳۸۷، ۱۶-۱۳). در این دوران اهمیت هنر در درون هنر اسلامی ایران، پایه و معیاری برای انواع هنرها از سفالگری تا فلزکاری و از کتاب‌آرایی تا معماری بود؛ بنابراین اصالت هنر سلجوقی به قدری زیاد است که می‌توان درباره آن مبالغه کرد. در بسیاری موارد، هنرمندان دوره سلجوقی اشکال و عقایدی را که از ایام پیشین موجود بودند، منسجم و در عین حال متکامل کردند (بازورث و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۵۹-۱۵۸).

نقوش تزئینی اشیای فلزی در عصر سلجوقی

«در سرزمین‌های اسلامی، کار کردن با فلزات گران‌بها به هیچ‌وجه مانند نقاشی روی بوم یا مجسمه‌سازی از مرمر پست و ناپسند نبوده است، بلکه فلزکاری تا مدت‌ها مهم‌ترین هنر و وسیله انتقال بدیع‌ترین و پیچیده‌ترین طرح‌های تزئینی بود. این تزئینات، بعدها بر اشکال و نگاره‌های دیگر هنرها نظیر سفالگری تأثیر گذاشت» (ایروین، ۱۳۸۸، ۲۰۴). آثار فلزی دوران سلجوقی را می‌توان به دو سته اشیای مصرفی برای طبقه متوسط جامعه همچون کاسه و بشقاب فلزی، فنجان‌های فلزی دسته‌دار، ابریق یا آفتابه و... که ظروف و اشیای فلزی را ساده و بی‌پیرایه در زندگی روزانه مصرف می‌کردند و دسته دیگر اشیائی همچون قلمدان‌ها و دوات فلزی و جعبه آرایشی و سینی و پارچ فلزی و... دسته‌بندی کرد که ویژه شاهان و درباریان بوده و جزو اشیای فلزی نفیس، سفارشی محسوب می‌شوند (احسانی، ۱۳۸۲، ۱۳۹-۱۳۷). در این عصر بر اشیای فلزی نقوشی از قبیل نقوش انسانی، حیوانی، نقوش عجیب‌الخلقه و

دولت سلجوقیان با نقش‌آفرینی مهمی که در تمدن اسلامی داشت، یکی از دولت‌های بزرگ و مهم تاریخ اسلام در ایران محسوب می‌شود. هنرمندان در این دوران با توجه به تحریم اسلام در استفاده از تصویرپردازی چهره و پیکره انسانی با مهارت و دقت بالایی به ارائه شیوه‌های نوین نقوش بر سنت‌های پیشین دست یافتند. نقش ترکیبی و تزئینی «انسان-خط» تحولی نوین در کتیبه‌نویسی تزئینات برجسته اشیای فلزی این دوران محسوب می‌شود. این نوع خط‌نگاری تشکیل‌شده از اشکال انسانی در حالات مختلف و خطوط نوشتاری با مفاهیم و معانی مشخص است. این نقوش را که از ابتکارات سلجوقیان در هنرهای دستی می‌دانند، گویا علاوه بر آن چیزی که به ظاهر صرفاً برای تزئین آثار به کار می‌رفته، فراتر بوده و دارای معانی و مضامین درونی با توجه به اعتقادات مردمان آن دوران است. هدف اصلی این پژوهش، شناسایی

روش تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی-تاریخی و با استفاده از اسناد و مدارک تاریخی، مشاهده، اطلاعات موزه‌ها، آثار و بقایا و به روش کتابخانه‌ای، مشاهده‌ای و فیش‌برداری تا مرحله کفایت آثار، مورد بررسی هدفمند قرار گرفته است. تعداد آثار مورد بررسی بیش از ۳۰ مورد بوده است که از بین آن‌ها براساس نیاز و توضیح و کفایت این پژوهش ۴ مورد را در این مقاله برای نمایش و توضیح بیشتر آورده‌ایم. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها کیفی محسوب می‌شود. ابتدا داده‌ها به‌عنوان مشاهدات اولیه، کشف شده‌اند، سپس الگوها شناسایی، دسته‌بندی و کدگذاری شده‌اند و در نهایت مورد تفسیر و نتیجه‌گیری و استدلال عقلی قرار گرفته‌اند.

پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیقاتی در خصوص معانی ظاهری کتیبه‌های ظروف فلزی این دوران صورت گرفته است که از این میان می‌توان کتاب‌های هنر سلجوقی و خوارزمی (کانلی و هامبی، ۱۳۷۶)، شاهکارهای هنر ایران (پوپ، ۱۳۸۰) که به خواندن بعضی از این کتیبه‌ها بر ظروف فلزی این دوران پرداخته‌اند. هفت‌هزار سال فلزکاری در ایران (احسانی، ۱۳۸۲) و فلزکاری اسلامی (وارد، ۱۳۸۴) که اشاره به نوع مضمون کتیبه‌ها بر این ظروف دارند را نام برد؛ اما در خصوص معانی درونی و تأثیر اعتقادات مذهبی این مردمان که در خلق چنین نقوشی مؤثر بوده‌اند، تحقیقی جامع صورت نگرفته است.

پیشینه تاریخی سلجوقیان

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکان غز بودند که با مهاجرت از ترکستان، در مناطق نزدیک ماوراءالنهر منزل گزیده و نام‌گذاری آنان برگرفته از نام رئیس آن‌ها سلجوق‌بن دقاق است که توانست آنان را متحد سازد. سلجوقیان با نقش‌آفرینی مهمی که در تمدن اسلامی داشتند، در حیات سیاسی خود دو دوره را سپری کردند؛ دوره اول، عصر اقتدار آن‌هاست که در جهان اسلام همانند یک امپراتوری و در مغرب‌زمین به‌عنوان یک رقیب قدرتمند در برابر روم ظهور



افسانه‌ای (ترکیبی)، گیاهی، هندسی و کتیبه‌نویسی می‌توان مشاهده کرد. نقوش انسانی و حیوانی به صورت انتزاعی و تجریدی در حالات و حرکات مختلف به صورت ترکیبی با کتیبه‌ها و... به کار رفته‌اند. «این پیکره‌ها گاهی مستقلاً در تزئینات سفالینه‌ها ظاهر شد و گاهی در چارچوب قاب‌بندهای تزئینی تعدادی از اشکال در سطح اشیای فلزی قرار گرفت. به هر حال پیکره انسانی به صورت طاق یا جفت در حالات متفاوت تصویر شد و نقش خود را در همه قوالب هنری ایفا کرد و اغلب در درون طرح‌های تزئین هندسی در حالاتی مختلف به کار رفت» (کاتلی و هامبی، ۱۳۷۶، ۴۲). از این نقوش در قالب صور فلکی نیز همراه با اشیای تزئینی دیگر بسیار استفاده شده است. درباره استفاده از این صور در این دوران چنین آمده است: «یکی دیگر از خصایص نقوش‌های روی بعضی ظروف این دوره، طرح‌هایی است که اشکال بروج فلکی و اشکال کواکب و سیارات را به دقت نشان می‌دهد... وجود عده‌ای ستاره‌شناس و عقیده مردم و سلاطین وقت به حرکات کواکب و سیارات و تأثیر آن‌ها بر سرنوشت و زندگی بشر، باعث شد که هنرمندان سلجوقی این گونه اشکال را در تزئینات ظروف خود به کار برند» (تفضلی، ۱۳۶۰، ۸۴-۸۳). نقوش ترکیبی متشکل از اتصالات اشکال انسانی و حیوانی یا اشکال انسانی، خطوط نوشتاری، اشکال گیاهی و حیوانی به یکدیگر یا ترکیباتی از همین دسته نقوش در حالات و موقعیت‌های مختلف با یکدیگر هستند. درباره این تزئینات پیچیده و ترکیبی بر سطوح آثار فلزی این دوران آمده است که: «این تزئینات نشانگر این حقیقت است که هنرمندان فلزکار از جمله طلاسازان، زرگران و مس‌گران از ادیبان، دانشمندان، فرهیختگان یا دولتمردان جامعه بوده و به طبقات بالای اجتماعی مانند بازرگانان، تجاری یا اعضای گروه‌های مذهبی تعلق داشته‌اند» (موسوی حجازی و انصاری، ۱۳۸۱: ۶۸). نقوش گیاهی بیشتر شامل برگ کنگر، برگ مو، انار و انجیر به شکل‌های طوماری و ترکیبی با اشکالی از حیوانات و پرندگان بودند که تقریباً به حالت مشبک‌کاری، نقش‌اندازی می‌شدند (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۹). یکی دیگر از نقوش مهم اشیای فلزی دوره سلجوقیان، نقوش هندسی است که این نقوش در هنرهای صناعی اوایل دوران اسلامی، از یک‌سری اصول و قواعد هنری و ریاضیات فرمی بهره برده‌اند. اصول هندسه با مفاهیم نمادین کیهانی و فلسفی پیوند می‌یابد و به صورت ستاره‌هایی با شش، هشت، ده، دوازده و شانزده‌پر مکرراً به چشم می‌خورند. این نقوش که بیشتر شامل نقوش اصلی مربع، مستطیل، دایره، مثلث، لوزی، بیضی، دوزنقه و... هستند، اغلب با عناصر بصری نقطه، خط و سطح به وجود آمده‌اند و فرم‌های زیبا و پیچیده با تکرار الگوهای ساده و پرکردن فضا توسط کمان‌هایی از دایره تشکیل یافته‌اند. علم هندسه در آن دوران نیازهای جهان مادی را با اشتیاق به تجردگرایی و جست‌وجو در توحید همانند نیازهای مذهبی برآورده ساخته‌است. نقوش هندسی بر آثار فلزی این دوران گاه به صورت کادریهای محصورکننده کتیبه‌ها نیز که رایج‌ترین زمینه‌های این نقوش هستند به کار رفته‌اند (عنایت، ۱۳۸۷، ۳۷-۳۶). «در این زمان کتیبه‌های طولانی شامل جمله‌های دعایی به زبان عربی در هنرهای دستی به صورت قاعده درآمد» (هیلن‌برند، ۱۳۸۶، ۶۴). «خوشنویسی به‌عنوان زیباترین و برجسته‌ترین زبان

هنر اسلامی از سادگی، زیبایی، ظرافت و انعطاف‌پذیری خاصی برخوردار بوده است، به طوری که چشم بیننده را نوازش بخشیده و او را در رودخانه‌ای بی‌کران و جاودانه از خطوط موزون و هماهنگ مغروق می‌سازد؛ خطوطی که از درون به بیرون روان شده و با ظرافت تمام، رویه اشیا را آذین می‌بخشند» (موسوی حجازی و انصاری، ۱۳۸۱، ۶۹). «در متن کتیبه‌ها، صفاتی چون قدرت و عمر جاودان، تحسین و ستایش، شکوه و عظمت، بخشندگی، تحمل و خویش‌نمندی و دانش و وفاداری برای دارنده شیء ذکر شده است» (قربانی‌رضوان، ۱۳۹۴، ۴۴).

مضامین و معانی نقوش ترکیبی «انسان-خط» در آثار فلزی سلجوقیان

خط‌نگاره‌ها در بعضی از آثار فلزی دوران سلجوقی متشکل از خطوط نوشتاری (کتیبه‌ها) با مضامین و معانی خاصی همانند دعا، آرزو، طلب بخشش و مغفرت و همچنین پند و اندرز و... در کمپوزیسیون‌هایی با نقوش انسانی در حالات و حرکات مختلف با تداعی معانی باطنی همچون میل به زندگی، دوستی، اعتقادات خاص و... را ما در این پژوهش به اصطلاح ترکیبات «انسان-خط» نگاری نامیده‌ایم. «تقریباً روی همه اشیای فلزی کتیبه‌نگاری شده است. این کتیبه‌ها گاهی مرکب از مفاهیم مهجور آرمانی است و اغلب اطلاعات ارزشمندی را درباره حامیان، سازندگان و تاریخ آن‌ها ارائه می‌دهد، اما کمتر اتفاق می‌افتد که جای تولید و کارگاه آن‌ها ذکر شده باشد. این کتیبه‌ها بیشتر به خط کوفی است و شامل انواع بسیار پیچیده و بغرنجی است که اغلب رمزگشایی آن‌ها به دشواری صورت می‌گیرد، اما برخی نیز با خط ساده نسخ یا از نوع خطوط شکل انسان‌گونه یا حیوان‌شکل است» (اتینگه‌اوزن، ۱۳۷۶، ۵۳). یکی از نمونه‌های زیبای این خط‌نگاری را می‌توان بر پارچ برنجی با رنگ طلائی، دارای بدنه و وجه‌دار تراش‌خورده و مرصع‌کاری شده از هرات مشاهده کرد که خط‌نگاره جالب اطراف و حاشیه این شیء شامل دعا و سپاس برای مالک ناشناس آن است (وارد، ۱۳۸۴، ۳۳).

نکته حائز اهمیت نقوش خطی این گلدان، نوآوری خاص آن در خط نوشته به شکل جانداران است؛ بدین ترتیب که انتهای حروف به‌ویژه در قسمت کشیده‌ها به اشکال حیوانی یا انسانی ختم می‌شود (دادور و زجاجی، ۱۳۹۴، ۸۲). در خط‌نگاره این اثر علاوه بر مضمون دعایی و آرزوهای خوب کتیبه، حس تحرک و گفت‌وگو میان موجودات افسانه‌ای و اشکال انسانی و حیوانی با یکدیگر و همچنین میل به زندگی و پویایی انیمیشن‌وار احساس می‌شود، نفوذ اعتقادات مذهبی مردمان این دوره مؤثر در این نوع از ترکیب‌بندی است که در روایات و زندگانی مالک اثر و بیننده آن تأثیرگذار است. اعتقاد به خالق و توسل به او، همچنین به مؤثر بودن این کتیبه‌ها بدین شکل روی ظروف کاربردی در زندگی و روایات مالک و بیننده اثر، اعتقاد داشته‌اند. در این میان این خط‌نگاره‌ها به‌عنوان طلسم (جادو) تأثیرگذار نیز، در بین اعتقادات این مردمان مورد استفاده قرار می‌گرفت. معانی چون دوستی، حمایت، خوشی و میل به برقراری ارتباط در میان مردم آن روزگار را نیز می‌توان از آن برداشت کرد (تصویر ۱).



در بعضی از این نقوش تحرک و پویایی بیشتری از صورت‌های انسانی و درگیر شدن بیشتر آن‌ها با خطوط نوشتاری را مشاهده می‌کنیم. «نظیر این نوع ترکیب‌بندی، ظرفی است متعلق به اواخر قرن ششم که دارای حروف کوفی با کله‌های انسان و دایره‌های زیبایی متضمن نقش جانوران زیباست و بته‌های هندسی زیبایی



تصویر ۱- پارچ برنجی با رنگ طلایی برنج، مرصع‌کاری شده با نقره، ارتفاع ۱۵/۳ سانتی‌متر، هرات، حدود ۱۲۰۰/۵۹۷ (وارد، ۱۳۸۴، ۳۳).

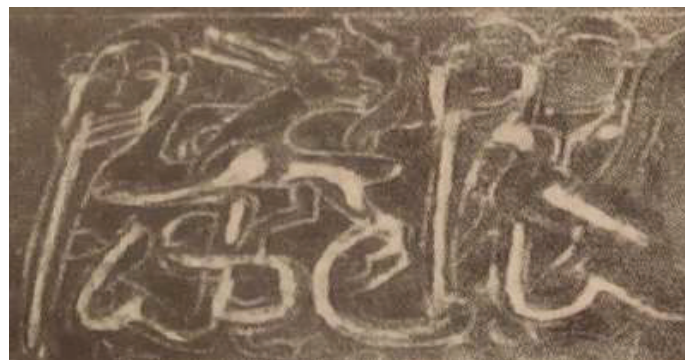
این خصوصیات تقریباً در همه خط‌نگاره‌هایی با این سبک و سیاق در انواع ظروف مختلف مشترک بوده است؛ برای مثال می‌توان از اثری دیگر به نام گلاب‌پاش برنزی که حکاکی و منبت‌کاری شده با نقره از مشرق ایران یا افغانستان به دست آمده است، نام برد. در کتیبه طوماری، افقی با زبان عربی این اثر حالتی انیمیشن‌وار با چهره‌هایی که در پایان خطوط نوشتاری متصل شده‌اند، احساس می‌شود و حس گفت‌وگو با حیوانات و موجودات افسانه‌ای در این نقش ترکیبی نیز احساس می‌شود؛ بدین‌وسیله بسیار خلاقانه و با مهارت به پرکردن فضا نیز پرداخته‌اند (تصویر ۲).



تصویر ۲- گلاب‌پاش برنزی و ریخته‌گری شده، حکاکی و منبت‌کاری شده با نقره، شرق ایران یا افغانستان، ارتفاع: ۱۲/۸، قطر: ۷/۸ سانتی‌متر، ۱۲۰۰ میلادی، دوره سلجوقی، مأخذ: www.davidmus.dk



تصویر ۳- دیگ، مفرغ، کنده‌کاری و مرصع، قرن ششم، قطر ۲۰ سانتی‌متر، تالار هنری والترز، بالتیمور (یوپ، ۱۳۸۰، ۱۱۶).





تصویر ۴- جام با کتیبه تصویری، با قالب برنج، منبت‌کاری شده با نقره، قرن ۱۳، دوره سلجوقی، ایران، مأخذ: www.clevelandart.org.

به‌راستی معانی سرزندگی و نشاط در میان مردمان و القای آن به مالک و استفاده‌کنندگان از ظرف را دارد و نقش تداعی‌کننده حروف نوشتاری به‌وسیله نقوش انسانی و حیوانی و پرندگان در این اثر نیز به حس پویایی و تحرک بسیار این کتیبه تصویری افزوده است (تصویر ۴).

این نقوش را به‌هم مرتبط می‌کند» (پوپ، ۱۳۸۰، ۸۴) (تصویر ۳). یکی از زیباترین و پیچیده‌ترین این کمپوزیسیون‌ها را می‌توان در کاسه (جام) برنجی مشاهده کرد که در آن نیز کتیبه با مضمون آرزوهای خوب با زبان عربی از راست به چپ نوشته شده است. در کتیبه تصویری این جام مشارکت بیشتر نقوش انسانی و حیوانی در پدیدآوردن حروف نوشتاری مشاهده می‌شود. این خط‌نگاره نیز

جدول ۱- بررسی بصری و مضامین و معانی کتیبه‌های انسان-خط» در آثار فلزی دوره سلجوقی.

ظروف و اشیای فلزی	احساس بصری	مضامین و معانی
 	<p>تحرک و گفت‌وگو میان موجودات افسانه‌ای و اشکال انسانی و حیوانی با یکدیگر میل به زندگی و پویایی انیمیشن‌وار</p>	<p>معانی چون دوستی، حمایت، خوشی و میل به برقراری ارتباط در میان مردم آن روزگار را نیز می‌توان از آن برداشت کرد.</p>
 	<p>انیمیشن‌وار احساس گفت‌وگو با حیوانات و موجودات افسانه‌ای پرکردن فضای خلاقانه و بامهارت</p>	<p>مضمون دعایی و آرزوهای خوب کتیبه برای صاحب اثر</p>
 	<p>ارتباط هرچه بیشتر کله‌های انسان و دایره‌ها متضمن نقش جانوران و بنه‌های هندسی</p>	<p>مضمون آرزوهای خوب با زبان عربی از راست به چپ</p>
 	<p>مشارکت بیشتر نقوش انسانی و حیوانی حس پویایی و تحرک</p>	<p>سرزندگی و نشاط در میان مردمان و القای آن به مالک و استفاده‌کنندگان از ظرف</p>



نتیجه

حس حرکت و میل به زندگی و نشاط را در هر بیننده و مالکی ایجاد می‌کنند. به طبع از این خط‌نگاره‌ها معانی‌ای چون دوستی، حمایت، سرزندگی و نشاط، فعالیت و پویایی مردمان آن روزگار، امید به زندگی، میل به ارتباط و حرکت را می‌توان برداشت کرد که به نظر می‌رسد با توجه به این نکته که بیشتر ظروف با نقوش پیچیده و این تزئینات، سفارشی یا به‌عنوان هدیه یا حتی به‌عنوان کالایی تجاری محسوب می‌شده است، با هدف تأثیرگذاری در زندگانی و روحیات مالک و بیننده اثر و خواننده و حتی شنونده این خطوط طراحی و اجرا شده‌اند.

خط‌نگاره‌های تزئینی و مفهومی انسان-خط با مضامین دعا، سپاس، پند و اندرز، آرزوهای خوب (طلب رحمت، رفاه، سلامت، عافیت، افزایش طول عمر، مراقبت و حفظ مالک اثر از خدای متعال و متوسل شدن به ائمه^(ع)) و... در بیشتر این ترکیب‌بندی‌ها، کتیبه‌ها برای مالک اثر هستند؛ اما این خط‌نگاره‌ها علاوه بر مضمون آشکار کتیبه‌ها دارای معانی درونی که به‌واسطه این نوع از ترکیب‌بندی القا می‌شود نیز هستند. معانی‌ای که به عالم باطن بازمی‌گردد و ریشه در اعتقادات و تعالیم مذهبی دارد، اعتقاد به طلسم و تعویذ مؤثر بر این ظرفی که کاربردی بوده و در زندگانی این مردمان مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این نقوش با تحرک و پویایی نمایشی که دارند،

فهرست منابع

در قرن پنجم هجری بر فلزکاری غرب سده‌های میانه، *حلوه هنر*، شماره ۱۴، ۷۹-۸۸.

دیماندا، موريس اسون(۱۳۸۳)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله قریار، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
عنایت، توفیق(۱۳۸۷)، عناصر هویت و فرهنگ ایرانی در آثار هنر اسلامی، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱۲۰، ۴۳-۳۲.
قریبانی‌رضوان، مریم(۱۳۹۴)، بررسی تأثیر فلزکاری مکتب خراسان بر فلزکاری ممالیک مصر، *دوفصلنامه پژوهش هنر*، سال پنجم، شماره ۱۰، ۴۱-۵۳.

کاتلی، مارگریتا؛ هامبی، لونی(۱۳۷۶)، *هنر سلجوقی و خوارزمی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر مولی.
موسوی حجازی، بهار؛ انصاری، مجتبی(۱۳۸۱)، تحلیل زیبایی‌شناسانه تزئین در هنر فلزکاری ایران (دوره اسلامی تا حمله مغول)، *فصلنامه مدرس هنر*، دوره اول، شماره ۲، ۸۶-۶۷.
وارد، ریچل(۱۳۸۴)، *فلزکاری اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
هیلن‌برند، رابرت(۱۳۸۶)، *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: نشر روزنه.

www.davidmus.dk, 3/1/96, 8:24pm.

اتینگهاوزن، ریچارد(۱۳۷۶)، هنر ایران در دوره سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، *کیهان فرهنگی*، شماره ۱۳۹، ۵۶-۵۰.
احسانی، محمدتقی(۱۳۸۲)، *هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران*، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
ایروین، روبرت(۱۳۸۸)، *هنر اسلامی*، ترجمه رؤیا آزادفر، انتشارات سوره مهر، تهران.
بازورث، دارلی؛ دران، دبلوا؛ راجرز، کاهن؛ لمبتون، هیلنیراند(۱۳۹۰)، *سلجوقیان*، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران: نشر مولی.
پوپ، آرتورا پهام؛ آکرمن، فیلیس؛ شرودر، اریک(۱۳۸۰)، *شاهکارهای هنر ایران*، اقتباس و نگارش پرویز نائل خانلری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
تفضلی، عباس‌علی(۱۳۶۰)، بررسی نقوش ظرف‌های فلزی ایران از قبل از اسلام تا دوره صفویه، *مجله مقالات و بررسی‌ها*، دفتر ۳۶-۳۵، ۹۲-۶۵.
حلمی، احمدکمال‌الدین(۱۳۸۷)، *دولت سلجوقیان*، ترجمه و اضافات عبدالله نصری‌طاهری با همکاری حجت‌الله جودکی و فرحناز افضلی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
دادور، ابوالقاسم؛ زجاجی، نگار(۱۳۹۴)، *مطالعه تأثیرات فلزکاری سلجوقی*



۱۴۶

دوفصلنامه علمی - تخصصی «مطالعات هنرهای تجسمی»
دانشگاه هنر و معماری دانشگاه سیستان و بلوچستان